

Абдимиталипова Г.

ПАРАЛЛЕЛДҮҮЛҮКТҮН БҮТҮНДҮГҮН ТҮЗҮҮЧҮ БИРДИКТЕР

Абдимиталипова Г.

ЕДИНИЦЫ, СОСТАВЛЯЮЩИЕ ЦЕЛОСТНОСТЬ ПАРАЛЛЕЛЬНОСТИ

G. Abdimalipova

THE UNITS MAKING UP THE INTEGRITY OF PARALLELISM

УДК:378.017

Бул макалада параллелдүүлүктүн бүтүндүгүн түзүүчү бирдиктер каралган.

This article discusses the elements of unity of overheads.

Параллелдүүлүк бир кылка болбойт. Анын көлөмү, түзүлүшү, жаралуу жолдору, жашоо формалары көп түрдүү жана көп кырдуу. Бирок бул **ар түрдүүлүк параллелдүүлүктүн бир бүтүн кубулуш экендигин четке какпайт.**

Параллелдүүлүк чагылдырган фактыларга мүнөздүү жалпы сапаттар бар. Алар көп түрдүүлүктү бириктирип, бир-бирине кошуп абстрактуу параллелдүүлүк түшүнүгүн түзүшөт.

Бул көрүнүштү биз параллелдүүлүк түшүнүгүнүн жана ал камтып чагылдырган көп түрдүү материалдан гана байкабастан, ар бир мисалдан да көрөбүз. Муну биз параллелдүүлүктүн ар бир мисалын өз ара байланыштуу бөлүктөрдөн турган бүтүндүк катары карасак, бул түшүнүктүн лингвопоэтикалык жаралуу жана жашоо табиятын аныктоого дагы кадам салып жакындаган болор элек.

Бул багытта биз алгач эле бир мисалды карама-каршы касиетке ээ факт катары карап, андагы болгон **көптүк-бирдикти кабыл алып, бирин-бири тартып турган, бирин-бири колдоп турган, бирисиз экинчиси жашабаган бүтүн сапат** катары карашыбыз керек. Анткени биз иликтеп жаткан кубулуш ушундай жупташ касиетке ээ. Иерархия объекттин ички-сырткы өзгөчөлүгү менен туюнтулат:

- мисал бирөө, ошондуктан бул объект бүтүн;
- объект татаал, анын ичинде көптүк бар;
- мисалдын ичиндеги көптүктү түзүүчүлөр ар кыл болот да, ички түрлөнүүгө мүмкүндүк берет;
- көптүктү түзүүчү элементтер бир эле учурда жалпылыктарга жана өзгөчөлүктөргө ээ:

- көптүктүн элементтери да өз ара ар кыл байланышта; бул байланыштар тең же багынычтуу, бир багыттуу же эки багыттуу, формалдуу же маани жактан, жуп же көп тараптуу жана башкача болушу мүмкүн;

- ички элементтер өз ара байланышып параллелдүүлүк сапатына ээ лингвоэтикалык бирдикти түзөт.

Айтып кетүү керек: **параллелдүүлүк бүтүндүгүн түзүүчү ар бир элементтин өз орду, өз байланыштары бар, мындан бирөөнү эле алып койсон, биримдик бузулуп кетет.**

Ошентип, параллелдүүлүк көп баскычтуу, көп кабаттуу имаратка окшоп кетет да, ички иерархиясы бир татаал түшүнүк катары кабыл алынары шексиз.

Параллелдүүлүктөгү биримдикти жалаң гана тил каражаттары түзөт деген бир беткей пикирден алыспыз. Анткени мында айтарлык ролду экстралингвистикалык факторлор да ойнору белгилүү: тигил же бул фактынын айтылыш же жазылыш максаты, себеби, жагдайы, мезгили, орду, адресатынын же адресантынын жекече өзгөчөлүктөрү (жашы, билими, социалдык абалы ж.б.у.с.) болот.

Мисал үчүн паремияларга кайрылып көрөлү да, талдоону *көрөбүз – көрөбүз* деген этиштик сөз формаларынан баштайлы. Ушунда эле биз жупташ карама-каршылык сапаттын чагылышын көрөбүз. Бул мисалдар, бир жагынан алганда, идентикалык мүнөздө: бир эле сөз формасы, бирдей мааниде, бирдей түзүлүштө (үч морфемадан турат: *көр-ө-бүз*). Экинчи жагынан алганда, эки бөлөк айтылып-жазылып, бөлөк-бөлөк мезгилде аталып, бөлөк-бөлөк орун ээлеп турган эки бирдик катары жашайт. Ошондуктан алар паремиянын составында параллелдүүлүк мүнөздөгү кайталануучу бирдиктерди түзөт:

... көр - ө - бүз
 | | |
 ... көр - ө - бүз

Бул этиштик сөз формаларын параллелдүү толуктоочтор менен «жайылтып» көрөлүчү:

... теке-ни көрөбүз
 ... жеңе-ни көрөбүз

Мында КВКВ (к - консонант, в - вакал) формуласы менен туюнтулуучу, эки муундан турган, үнсүзүнө үнсүзү, үндүүсүнө үндүүсү дал келген, бирдей мүчөлүү эки уңгу сөздүн препозицияда колдонушу менен предикативдик бирдик толуктоочко ээ болду. Табыш жөндөмөсүнүн кайталанышы предикативдик кайталанышты күчөтүп, эки саптын биримдигин чыңдап жатат, толуктоочтук кызматтагы заттардын фонетикалык түзүмүнүн натыйжасы катары алардын окшоштугун байытып жатат (эгер толуктоочтук заттардын акыркы муундарынын тыбыштык составы бирдей болбосо, анда табыш жөндөмөдөгү заттардын аффикси башка-башка алломорфалар менен туюнтулмак).

Эми көңүлүбүздө турган макалга карай дагы бир кадам шилтеп, бул объекттерге берилчү демейдеги атрибуттарды жалгап көрөлү:

Бак-ылда-ган текени көрөбүз
Шак-ылда-ган жеңени көрөбүз

Атрибуттардын өзөгүн түзүүчү уңгулар фонетикалык жактан окшош: КВК. Экөө тең үч тыбыштан туруп, биринчи фонемалары менен гана айырмаланат. Уңгулары тууранды сөз катары өз алдынча кем колдонулат. Эки аныктооч тең «тыңсынган, кыйынсынган, өтүмдүүсүнгөн» сыяктуу маанилерди билгизет.

Эки саптын биримдигин объекттердин фонетикалык, морфемалык окшош түзүмдөрү, объекти туюнтуучу заттардын жандуулугу, семантикасынын контрасттуулугу, алардын бирдей орду жана окшош семантикалуу аныктоочтору чыңап турат.

Кызматчы морфемалар эки атрибутта тең бирдей. Биринчиси тууранды сөздүн этишти жасоочу морфеманын жана экинчиси этиштен атоочтуку жасоочу морфеманын алломорфалары.

Интерпозицияда аталган объекттер паремиянын өзөгүн, андагы баалоочу жана тарбия берүүчү маңыздын негизин түзөт. Булардын «жыныстык» контрасттыгы өтмө мааниде жалпылаш мүмкүнчүлүгү макалдын колдонуу сферасын кеңейтет, мазмунун тереңдетет.

Аныктоочтордо берилген сапаттык маанилерди текшерүүчү жагдай-шарттарды билгизүүчү сөз ай-

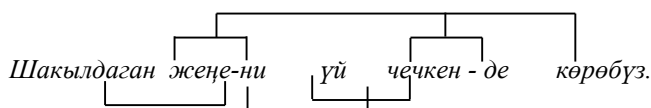
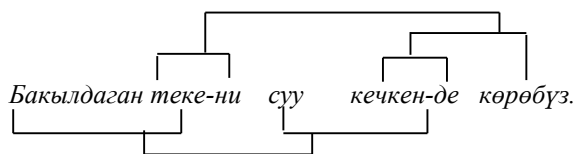
каштарын текстке киргизип, биз издеген паремияны алабыз.

*Бакылдаган текени суу кечкенде көрөбүз,
Шакылдаган жеңени үй чечкенде көрөбүз.*

Мындагы суу кечкенде жана үй чечкенде сөз айкаштары аталган объекттерди сыноодон өткөзүүчү жагдайларды билгизет. Суу жана үй зат атоочтору бир муундуу, экөөндөгү үндүүлөр тең эринчилер. Биринчисиндеги созулма үндүү кээде узуста дифтонгдошуп да кетет, сүө болуп. Бул учурда эки зат атоочтун окшоштугу күчөйт: сүө да үй сыяктуу эле жабык муундуу болуп калат. Бул объекттерди уңгу формасында колдонгон жансыз зат атоочтор атап, алар бир позицияда келип, «жөөктөрдүн» аналогиясына үлүш кошот.

Салыштырып жаткан жандуу заттар сүйлөөчү үчүн объект, алардын сапаттарын текшерүүчү ишаракет үчүн субъект болуп калат. Ушул иш-аракеттерди билгизүүчү сөздөрдүн маанилик, конструктивдик жана тыбыштык окшоштугу жогоруда көрсөтүлгөндөй эле иерархиялык бүтүндүктү түзөт.

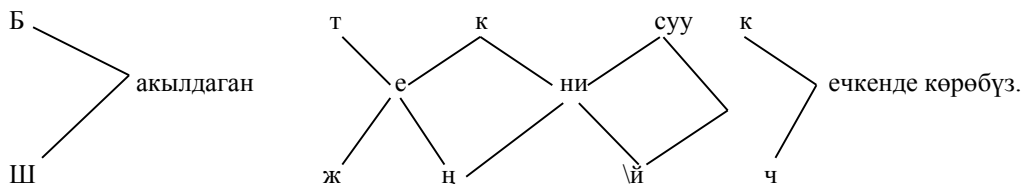
Биз бул жерде субъект менен объект түшүнүктөрүнүн салыштырмалуу мүнөздү болорун айтып кетишибиз керек.

Бул жерде *теке суу кечкен, жеңе үй чечкен* сөз айкаштары сүйлөм сыяктуу эле мааниге, сүйлөмдөй эле түзүлүшкө ээ болуп текстке кирген. Биринчи сөздөр кыймыл-аракеттин субъектиси, *кечкен* жана *чечкен* снз формалары анын предикаты сыяктуу эле.

Ошентип, паремиядагы эки саптын ортосундагы параллелдүүлүк фонетикалык, морфемалык, морфологиялык, синтаксистик гана эмес, логикалык да мүнөздө болот.

Ушул эле мисалдын негизинде биз паремиянын кош сабындагы башка аналогиялары тууралуу да сөз козгой алабыз: сөздөрдүн муун боюнча бирдейлиги басымдын окшоштугун, сөз айкалыштарынын бирдейлиги тыным, логикалык басымдын бирдейлигин шарттайт.

*Бакылдаган текени / суу кечкенде көрөбүз //
Шакылдаган жеңени / үй чечкенде көрөбүз //*

Мында параллелдүүлүктүн текст түзүүчү күчтүү каражат экендигин көрүп турабыз.

Тилдик бирдиктер эки сапта бирдей санда, бирдей өлчөмдө. Алардын түзүлүштөрү да, айтылышындагы үн ыргагы да окшош, сөздөрдүн синтаксистик функциясы бирдей. Текст түзүүчү бирдиктердин табияты изоморфтуу.

Тыбыштык параллелдүүлүктүн өзгөчөлүктөрүн атайын карайбыз. Ошентсе да бул жуп саптардын арасындагы фонетикалык бирдейликти жана айырманы жалпылап көрсөтүп кетүүнү зарыл дейбиз. Караңыз:

Ар бир сапта отуз тыбыш бар. Айырмачылыкты түзгөн тыбыштар мында алтыдан гана, башкача айтканда 19,2% түзөт. Мындан тышкары айырмалуу тыбыштардын ички дифференциалдык белгилерин көңүлгө алсак (эринчил ичке үндүүлөр у - ү, каткалаңсүздөр к - ч ж.б.), айырмачылыктар мындан да азаят.

Паремия катарында бул макал төмөндөгү касиеттер аркылуу мүнөздөлөт:

1. Бул өз алдынча колдонулчу салыштырмалуу автономиялык бирдик.

2. Бирдик катарында ал бир бүтүндүктү түзөт.

3. Бүтүндүктүн чеги интонация менен туюнтулуп, башталыш жана түгөнүүнүн ыргагы аны ар кандай тексттен жиктеп, ажыратып турат.

4. Бул бирдик толук ойду билгизет. Ойлоо процессинин бир «тутамын», «өзүмүн» толук камтып берет.

5. Паремия катарында биз талдап жаткан мисал да чексиз көп жана өтө ар кыл экстралингвистикалык жагдайларды жалпылап чагылдырат, конкреттүү кубулуштардын жалпы негизин түзгөн абстракттуу пикирди берет. Ошондуктан ал когнитивдик бирдик катары да каралат.

6. Ал «Кыйынсынган адамды сыноочу шартта баалайбыз» деген типтүү жагдайга туура келип, жалпы когнитеманы билгизип, элдин тажрыйбасын, этикалык көз карашын берет.

7. Бул паремиялык бирдик элдин этикалык көз карашын жана пикирин билгизип гана койбостон, аны сактап, муундан муунга берүүгө бөлгө түзөт да, кумулятивдик кызмат аткарат.

8. Паремиянын бирден бир көрсөткүчү - образдуулук. Мында образдуулук жупташ төрт зат атоочтун жалпылоочу өтмө мааниде келип, башка да конкреттүү көп заттарга тиешелүү боло ала турган жагдайды бере алышы менен жаралган.

9. Бул паремиянын көркөмдүүлүгүн заттардын өтмө маанилери, эки саптагы тыбыштык, морфемалык, синтаксистик, просодиялык параллелдүүлүк түзөт.

10. Бул паремияда да баалоочулук, аксиологиялык ыргак күчтүү. Мында башкалардан тыңсынган тигил же бул адамды кандайдыр бир жумушта сыноо мүмкүнчүлүгү жана зарылдыгы берилет.

11. Паремиянын көркөм-образдуулугу жана аксиологиялык мүмкүнчүлүгү анын экспрессивдүүлүгүн шарттап турат. Сүйлөөчү же жазуучу бул паремияны колдонуп өзүнүн ички психологиялык таламын, сезимин билгизе алат. Анын жекече эмоциясы таасирдүү жана омоктуу чыгат.

12. Бул паремия да сүйлөөчү менен угуучунун, жазуучу менен окуучунун, адресат менен адресанттын арасындагы коммуникативдик алаканы жаратат, улайт, чыңайт же бузат. Анткени ал фатикалык функцияга ээ.

13. Бул паремиянын модалдуулук касиети анын типтүү иш-аракет жагдайларын (чындыкты) чагылдырып, жеке субъективдүү баалоо аркылуу берилишинде жатат.

Ошентип, биз талдаган паремия башка паремияларга мүнөздүү эле сапаттарга ээ.

Бирок анын өзгөчөлүгү ички түзүлүшүндө жатканын көрүүгө болот. Паремиянын өзөгүн этиштик формадагы кайталанган баяндоочтор түзөт: *көрөбүз - көрөбүз*.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн бөлүктөрү бир составдуу. Баяндоочтор жалпыланган жактуу сүйлөмдөрдү уюштуруп жатат. Биз бул паремиядагы баяндоочтун жак мүчөсү өзгөрүлгөнүн да байкап жүрөбүз: *көрөмүн-көрөмүн - көрөсүң-көрөсү*. Бул эки жак учурда тең баяндоочтогу жалпы жактуулук сакталат. Паремиянын мазмуну да, түзүлүшү да, милдети да өзгөрүлбөйт.

Паремиянын борборун кайталанган этиштик баяндооч түзөт. Борбордон паремия-сүйлөмдүн перифериясын же орду боюнча, же грамматикалык байланышына карап эки түрдүүчө тапса болот.

Сүйлөмдүн этиштик предикатына жакын болуп эки объект турат. Объектик функциядагы заттар предметтик мааниге ээ эмес. Алар жалпылоочу об-раздарды туюнтат:

- 1) *теке - ни көрөбүз*
- 2) *жеңе - ни көрөбүз*

Мында өтмө этиштер объекттердин табыш жөндөмөдө коюлушуна шарт түздү.

Объекттерден кийинки предикаттар менен түздөн-түз багынынкы байланышка түшкөн сөздөр локативдик функцияда туруп мейкиндик-мезгилдик-жагдайлык маанини берет:

- 1) *кечкен -де көрөбүз*
- 2) *чечкен-де көрөбүз*

Локативдик сөз формасы объекттин сөз формасынан кийин бергенибиздин себеби мындай: биринчи форма бардык тилдерде сүйлөмдүн перифериясына, чет жакасына ыктап, ал эми экинчи форма анын борборуна умтулары мүнөздүү экендиги маалым (Е.Курилович, А.М.Щербак ж.б.).

Локативдик формадагы субъективдешкен атоочтуктарга аффикссиз объекттик заттар ыкташып келет:

- 1) суу- ∅ кечкен-де көрөбүз
- 2) үй- ∅ чечкен-де көрөбүз

Аффикссиз объекттерди бул контекстте аффикстүү объекттер менен алмаштырууга болот. Ошондуктан бул эки форма потенциалдуу эквиваленттер катары каралат. Демек, бул жерде синонимдик катыш болуу мүмкүнчүлүгүн көңүлгө алышыбыз керек.

- ∅
1) суу	кечкен - де көрөбүз
	ну

- ∅
2) үй	чечкен-де көрөбүз
	дү

Биз бул жерде аффиксиз жана аффикстүү объекттердин жөндөмөлүк статусуна байланыштуу дискуссияга аралашпайбыз, анткени бул маселе атайын изилденген жана ал дагы иликтөөнү талап кылат.

Аффиксиз объект өзүнүн кыскалыгы менен, колдонуу ыңгайлуулугу менен, көп пайдалангандыгы менен аффикстүү объекттин иштешине жол койбойт.

Саптардын башындагы атрибутивдик атоочтуктар сүйлөмдүн борборунан эң алыс турат. Экөөнүн ортосундагы байланыш табыш жөндөмөсүндө турган заттар аркылуу жүргүзүлөт:

- 1) бакылдаган - Ø теке - ни ... көрөбүз
- 2) шакылдаган - Ø теке – ни ... көрөбүз

Ошентип, параллелизмдеги бүтүндүктү түзүүчү элементтердин өз ара катышы өтө эле татаал жана көп кырдуу экендигин белгилеп кетебиз.

Адабияттар:

1. Ковтунова И.И. Структура художественного текста и новая информация // Синтаксис текста. - М., 1979. - С. 262-275.
2. Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. - М.: Наука, 1986. - 205с.
3. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение., - Л.: Учпедгиз, 1959. - 535с.
4. Якобсон Р.О. Работы по поэтике. -М.: Прогресс, 1987. - 460 с.

Рецензент: к.филол.н., доцент Максимова Б.
